

Met hart en ziel

Over de grenzen van de Franse gelijkheid

Antropoloog Philippe Descola biedt met de combinatie van woord en beeld een nieuwe opening in het debat over identiteit in Frankrijk. Op zoek naar overeenkomsten tussen culturen en wereldbeelden door juist de verschillen te benadrukken.

door Hein Braaksma

NATIONALE

identiteit bindt Frankrijk niet langer. In plaats van te verenigen, leidt zij tot verdeeldheid. Al sinds de Revolutie stoelt de Franse identiteit op twee kenmerken. Naast het toonbeeld van universele, republikeinse waarden van vrijheid, gelijkheid en broederschap staat een sterke lokale verbondenheid. Maar deze combinatie werkt nu niet meer. De republikeinse waarden blijken helemaal niet zo universeel wanneer het gaat om gelijke kansen voor minderheden.

Vooraf in de *banlieues* – de arme, vaak gekleurde voorsteden – worden de grenzen van de gelijkheid goed zichtbaar. De verschillen in wereldbeeld, levensstijl en uiterlijk lijken zo groot dat het voor veel Fransen steeds moeilijker wordt de, gekleurde, inwoner van een *banlieue* als hun gelijke te zien. In het tweede onderdeel van de Franse identiteit, de lokale verbondenheid, is nog minder plaats voor de inwoners van de *banlieues*. Zij vallen letterlijk en figuurlijk buiten de verheerlijking van *la France profonde*, het archaische Frankrijk dat al bijna is uitgestorven. Daarin deed het probleem van verschillen in wereldbeeld, levensstijl en uiterlijk zich niet voor.

De spanningen in de *banlieues* tonen de kern van het probleem van identiteit in de Franse Republiek. Voor gelijkheid is het immers noodzakelijk dat de overeenkomsten met de ander groter zijn dan de verschillen, zodat men de ander kan herkennen als gelijke – ook als hij er anders uitziet, zich anders gedraagt of anders naar de wereld kijkt. De ander zien als gelijke werd in Frankrijk altijd bereikt door identiteit ten eerste te baseren op de confrontatie met andere culturen (door de verschillen daarmee te benadrukken wordt de gemeenschappelijke basis van de eigen samenleving

Buitenzijde van het Musée du quai Branly te Parijs.

noch winst opgeleverd voor de president bij de regionale verkiezingen. Als enige resultaat lijkt Frankrijk verdeelder dan ooit. Veel interessanter en vruchtbaarder in dit opzicht is de filosofische, speculatieve benadering van de Franse antropoloog Philippe Descola. Deze leerling en

gemaakt in de tentoonstelling *La fabrique des images*, over het ontstaan van beelden, die nog tot in de zomer van 2011 te zien is in het Parijse Musée du quai Branly.

Deze tentoonstelling toont hoe het werk van Descola tot verrassende inzichten kan leiden. Zij laat ook zien dat in Frankrijk nog steeds intellectueel uitdagende dingen gebeuren, zelfs nu Lévi-Strauss – de laatste grootheid uit de jaren veertig, vijftig en zestig – is overleden. Het belangrijkste is echter dat Descola een werkelijke confrontatie tussen westerse en niet-westerse culturen ensceeneert en niet terugdeinst voor een speculatieve – maar daardoor juist originele – blik op het eigen, westerse verleden. Daarmee slaagt Descola waar Sarkozy faalde. Niet door een hapklaar antwoord te geven op de vraag naar nationale identiteit, maar door de urgentie van de vraag weg te nemen. Descola's indeling in vier wereldbeelden toont de grenzen van onze eigen kijk op de wereld. Hij opent onze westerse ogen voor andere beelden en maakt daarmee de verschillen in onder meer uiterlijk en levensstijl begrijpelijk en overbrugbaar.

Het in het Westen dominante onderscheid tussen natuur en cultuur is noch van alle tijden noch universeel. Voor ons is het misschien vanzelfsprekend dat mensen en dieren qua uiterlijk vergelijkbaar zijn, terwijl alleen mensen beschikken over een innerlijk leven, een ziel. In niet-westerse culturen ligt dat echter heel

'Al in de zestiende eeuw begonnen in Europa de uiterlijke overeenkomsten tussen de mens en zijn omgeving meer op te vallen dan de verschillen.'

zichtbaar) en ten tweede op de speculatie over een gemeenschappelijk, mythisch verleden waarin geen onderlinge verschillen bestonden.

Met zijn debat over nationale identiteit heeft de Franse president Nicolas Sarkozy de afgelopen maanden een oppervlakkige poging gedaan tot confrontatie met andere culturen en speculatie over het eigen verleden. Het inmiddels alweer afgesloten debat is geen succes geworden. Het heeft noch nieuwe inzichten

opvolger van de vorig jaar overleden antropoloog en etnoloog Claude Lévi-Strauss zoekt naar overeenkomsten tussen culturen en wereldbeelden door juist de verschillen te benadrukken.

Aan de hand van de begrippenparen 'natuur-cultuur' en 'innerlijk-outerlijk' geeft Descola in zijn in 2005 verschenen boek *Par-delà nature et culture* (Voorbij natuur en cultuur) een indeling in vier wereldbeelden. Deze categorisering heeft hij nu uitgewerkt en aanschouwelijk

PAR-DELÀ NATURE ET CULTURE
door Philippe Descola.
Gallimard (Bibliothèque des sciences humaines). Parijs 2005. 623 pag. € 42,70

LA FABRIQUE DES IMAGES. VISIONS
DU MONDE ET FORMES DE LA
REPRÉSENTATION
door Philippe Descola (red.).
Musée du quai Branly/Somogy Éditions
d'Art. Parijs 2010. 224 pag. € 42,70

LA FABRIQUE DES IMAGES
Musée du quai Branly.
Tentoonstelling Parijs 16/02/2010 –
17/07/2011

*Transformatiemasker van de Kwakiutl indianen.
Te zien in de tentoonstelling La fabrique des images.*

anders. Men aanvaardt bijvoorbeeld dat ook dieren, en zelfs planten, een ziel hebben, of men vindt het juist niet vanzelfsprekend dat mensen en dieren qua uiterlijk vergelijkbaar zijn. Dat laatste is overigens ook in Europa een relatief recent fenomeen.

Europa bleef deze wereldbeschouwing echter in stand. Zij constateert verschillen tussen het innerlijk én het uiterlijk van planten, dieren en mensen. Zij structureert die verschillen door op zoek te gaan naar verbanden en verwantschap. Hieruit ontstaat een netwerk van analo-

dat ook achter een dierlijk uiterlijk een met de mens vergelijkbaar innerlijk, een ziel, schuilgaat. Een mooiere illustratie van dit gegeven is haast niet denkbaar.

Het dubbele masker toont de kern van het animisme, en daarmee het spannende aan het systeem van Descola wanneer dit uitgewerkt wordt aan de hand van beelden. Hier hebben we de kern te pakken van het eeuwenoude probleem van representatie: aan de oppervlakte duidelijk maken wat erachter schuilgaat. Wat is van ons innerlijk leven zichtbaar aan de buitenkant? Hoe herkennen wij het innerlijk van een ander en daarmee een overeenkomst tussen onszelf en de ander? In de huidige geglobaliseerde wereld zijn deze vragen actueler dan ooit. Juist ook omdat in het Westen het naturalisme nog steeds het dominante wereldbeeld is – daardoor kost het ons immers steeds meer moeite om hetzelfde innerlijk in de ander te herkennen.

Het herkennen – en afbeelden – van het innerlijk van mensen is altijd ingewikkeld geweest binnen het naturalisme. *La fabrique des images* maakt dat heel duidelijk. Descola gaat in deze tentoonstelling voor het ontstaan van het naturalisme nog verder terug dan Locke en Condillac. Al in de zestiende eeuw begonnen in Europa de uiterlijke overeenkomsten tussen de mens en zijn omgeving meer op te vallen dan de verschillen. Deze veranderende manier van kijken plaatste de uiterlijke verschijningsvormen van mens, dier en plant letterlijk in hetzelfde perspectief. Tegelijkertijd werd het veel moeilijker om het achter het menselijk uiterlijk schuilgaande innerlijk weer te geven.

Dit nieuwe, naturalistische perspectief maakte het oude wereldbeeld – het analogisme – letterlijk onnatuurlijk. De voor ons bekendste voorbeelden van deze beschouwing zijn de griffioen (half leeuw, half adelaar) en de centaur (half mens, half paard). Nu zien wij beide als puur mythische wezens, maar het analogisme vermoedt het daadwerkelijke bestaan

‘Als enige resultaat van het debat over nationale identiteit lijkt Frankrijk verdeelder dan ooit.’

Op basis van de constatering dat het onderscheid tussen natuur en cultuur geen universeel gegeven is, ontwikkelde Descola zijn indeling in vier wereldbeschouwingen. Ten eerste is er het animisme, dat onderscheid maakt tussen de uiterlijke, fysieke verschijningsvormen van mens, dier en plant, maar in alle groepen een vergelijkbaar innerlijk, een ziel, herkent. In het naturalisme zijn juist de fysieke verschijningsvormen van mens, dier en plant vergelijkbaar, maar beschikt alleen de mens over een innerlijk. In het analogisme is noch het innerlijk noch het uiterlijk van plant, dier en mens vergelijkbaar. Om in deze chaos van verschillen toch orde aan te brengen, is het analogisme voortdurend op zoek naar verbanden. Volgens het totemisme, ten slotte, hebben mens, dier en plant zowel een vergelijkbare ziel als een vergelijkbare fysieke verschijning. Hele groepen mensen, dieren en planten stammen namelijk af van één gemeenschappelijke voorouder.

Descola begon zijn antropologische carrière met veldonderzoek bij Indianenstammen in het Amazonegebied. Hun manier van naar de wereld kijken is een voorbeeld van het animisme. Deze stammen geloven dat alles wat leeft, beschikt over een vergelijkbaar innerlijk, een ziel. Aangezien Indianen dus ook in planten en dieren een ziel herkennen, maken deze groepen eveneens deel uit van de maatschappij.

Deze gedachte is de meeste westerlingen vreemd. Wij gaan niet uit van de innerlijke overeenkomsten tussen plant, dier en mens, maar juist van de verschillen. Voor ons is het vanzelfsprekend dat mens en dier niet zozeer innerlijk maar juist fysiek vergelijkbaar zijn. Dat is de essentie van het naturalisme. In *Par-delà nature et culture* herleidt Descola deze gedachte tot het werk van Verlichtingsfilosofen als John Locke en Étienne Bonnot de Condillac, die constateerden dat dieren zich gedragen alsof ze gedachten en een geheugen hebben. Dat bracht hen tot de conclusie dat zij in hun gedrag weliswaar overeenkomsten vertonen met mensen, maar het cruciale verschil is dat dieren, door het ontbreken van taal, niet doen aan abstraheren of zelfonderzoek. En daarom zouden zij geen ziel kunnen hebben.

Door deze nieuwe aandacht voor de uiterlijke vergelijkbaarheid van mens en dier verdween in het Westen de structuur waarmee tot eind zeventiende, begin achttiende eeuw betekenis werd gegeven aan de wereld. Op veel plekken buiten

gieën. Descola noemt deze manier van kijken daarom het analogisme. Het meest herkenbare voorbeeld is het middel-eeuwse, christelijke wereldbeeld waarin alle wezens – planten, dieren en mensen – hun plaats hebben in een hiërarchie, met God aan de top. In deze hiërarchie wordt de plaats van alles en iedereen op dezelfde wijze bepaald, namelijk door zijn of haar relatie tot God.

Waar het analogisme alleen verschillen ziet, onderscheidt het totemisme louter – zowel innerlijke als uiterlijke – overeenkomsten tussen mens, dier en plant. Descola beschrijft het totemisme aan de hand van de Australische Aboriginals, die de wereld indelen in groepen van mensen, dieren en planten die allemaal herleidbaar zijn tot dezelfde voorvader, tot uitdrukking gebracht in een mythisch wezen: de totem.

Kortom, het animisme is tegengesteld aan het naturalisme (innerlijke vergelijkbaarheid tegenover uiterlijke vergelijkbaarheid), net zoals het analogisme tegengesteld is aan het totemisme (louter overeenkomsten tegenover louter verschillen, zowel innerlijk als uiterlijk). Door de overeenkomsten tussen bepaalde culturen uit te vergroten, maakt Descola's categorisering de verschillen met andere culturen zichtbaar. Het resultaat is een symmetrisch model van vier perspectieven op de wereld. Daarmee plaatst

‘De republikeinse waarden blijken helemaal niet zo universeel wanneer het gaat om gelijke kansen voor minderheden.’

Par-delà nature et culture onze westerse blik in perspectief. Het spectaculaire effect daarvan wordt goed zichtbaar wanneer Descola ons écht met andere ogen naar de wereld laat kijken – en dat is precies wat hij doet op de tentoonstelling in quai Branly.

De expositie opent met een korte weergave van de vier categorieën, elk toegelicht aan de hand van een beeld. Direct springt de illustratie van de animistische wereldbeschouwing in het oog. Het gaat om een dubbel masker, waarvan de eerste laag een min of meer conventioneel menselijk gezicht afbeeldt en de tweede een grote vogelkop. Deze buitenste laag bestaat uit vier delen die uitklapbaar zijn, zodat het onderliggende masker zichtbaar wordt. Dit dubbele masker laat zien

daarvan. Doordat in dergelijke samengestelde wezens twee – meestal – dieren worden verenigd, geven zij fysieke uitdrukking aan de verbanden tussen mens, dier en plant, ondanks de onderlinge ongelijkbaarheid.

Het totemisme maakt deze verbanden niet zichtbaar in een samengesteld dier maar in een droomwezen, de totem. Behalve in afbeeldingen van een totem komt deze wereldbeschouwing tot uiting in tekeningen die de gedroomde ontwikkeling van een totem vastleggen. In de droom gaat men terug naar het veronderstelde begin der tijden, naar het ontstaan van groepen mensen, dieren en planten uit één gemeenschappelijke voorvader. Deze afbeeldingen en tekeningen uit het totemisme leggen de ver-

Totem Rarotonga, Cookeilanden. Te zien in de tentoonstelling *La fabrique des images*.

Helse paarden, verlucht handschrift uit 1086. Te zien in de tentoonstelling La fabrique des images.

banden bloot tussen alle wezens: zij zijn zowel innerlijk als uiterlijk vergelijkbaar.

Kortom, animistische afbeeldingen tonen dat achter de uiterlijke verschillen tussen mens, dier en plant telkens eenzelfde innerlijk schuilt. In het analogisme verschillen mens, dier en plant

en planten aan de andere. Meer dan in welk ander wereldbeeld ook, is het in het naturalisme daarom essentieel – maar tegelijkertijd ontzettend moeilijk – om in anderen een vergelijkbaar innerlijk te herkennen. En juist daarom ook hangt binnen het naturalisme zoveel af van hoe

‘De Franse identiteit werd altijd gebaseerd op de confrontatie met andere culturen en speculatie over een gemeenschappelijk, mythisch verleden waarin iedereen gelijk was.’

zowel innerlijk als uiterlijk, maar afbeeldingen maken de verbanden en analogieën zichtbaar in samengestelde wezens. Alleen naturalistische afbeeldingen tonen geen innerlijke verbanden of overeenkomsten tussen mens, dier en plant; hier is sprake van een onoverbrugbare kloof tussen mensen aan de ene kant en dieren

aan de oppervlakte iets zichtbaar is van het zich daarachter verschuilende innerlijk.

Het belang van Descola's systeem, dat in de huidige tentoonstelling zichtbaar is gemaakt, is dat hij onze westerse, naturalistische blik op de wereld in een context plaatst. Hij doet dat door bekende

inzichten op een nieuwe manier te combineren. Het is immers geen nieuw gegeven dat de westerse schilderkunst sinds de uitvinding van het perspectief een veranderende positie van de mens in de wereld weergeeft. Evenmin nieuw is het feit dat de grootste uitdaging van talloze afbeeldingen is om aan de oppervlakte een innerlijke diepte zichtbaar te maken. Het is zelfs niet nieuw dat niet-westerse kunstvoorwerpen een andere relatie tot de natuur laten zien.

‘In la France profonde deed het probleem van verschillen in wereldbeeld, levensstijl en uiterlijk zich niet voor.’

Het nieuwe aan Descola's werk is dat hij deze onderdelen combineert tot een groter geheel met een duidelijke logica. Het animistische dubbele masker van een dierenkop over een mensenhoofd benadrukt onze naturalistische scheiding tussen mensen (met ziel) en planten en dieren (zonder ziel). Dit maakt ook duidelijk hoe essentieel het is om een innerlijk te kunnen herkennen in het uiterlijk van de ander. Zonder dat is die ander immers niet veel méér dan een dier of plant. En gezien onze absolute scheiding tussen planten en dieren enerzijds en mensen anderzijds impliceert categorisering in de groep niet-mensen dat wij geen enkele betekenisvolle relatie met deze wezens hebben. Het ontbreekt ons immers aan, al dan niet mythische, kruisingen tussen mens, dier en plant die zo'n betekenisvolle relatie tot uitdrukking zouden kunnen brengen. Het evolutionaire perspectief van een gemeenschappelijk verleden – vanaf de oerknal – is bovendien nog zo weinig onderdeel van onze visie op de wereld dat we evenmin verbanden zien als in het totemisme.

Het werk van Descola maakt duidelijk dat het debat over identiteit zowel moet gaan over onze eigen relatie tot de wereld waarin wij leven als over de wijze waarop wij in die wereld iets van een ziel achter of onder de oppervlakte vermoeden. Het herkennen van een innerlijk in de ander is in ons wereldbeeld nog steeds essentieel voor de herkenning van die ander als mens, en daarmee voor het aangaan van betekenisvolle relaties. Descola's vier modellen vragen ons om op een spectaculaire manier verder te kijken dan we wellicht gewend zijn. Daarmee levert hij een betekenisvolle bijdrage aan zowel het realiseren van universele idealen als aan het versterken van de verbondenheid met de (lokale) wereld waarin wij leven. Zo overtreffen boek en tentoonstelling van de antropoloog het debat van de president.

Hein Braaksma is cultuurhistoricus en actief in de creatieve economie.

DE SMAAK VAN SPEELFILMS

**Wat betekenen de
augurken in
Good Bye Lenin?**

**Of de kreeften
in Scorsese's
Goodfellas?**

**Je leest het in
Verraad, verleiding
en verzoening.**

LOUISE O. FRESCO
&
HELEN WESTERIK

Uitgegeven door
Amsterdam University Press
ISBN 978 90 8964 195 3
144 pagina's, €24,50
www.aup.nl